

HAKAN AYDEMİR
(Szeged)

Türkçede ilk seslemdeki yuvarlak ünlülerin nitelikleri üzerine*

Karşılaştırmalı ve tarihsel Türk dilbiliminin henüz bir sonuca bağlanamamış veya tam olarak aydınlatılamamış pek çok sorunu bulunuyor. Bu sorunlardan biri de *ilk seslemdeki yuvarlak ünlülerin nitelikleri* sorunudur.

Günümüz Türk dillerinde ve lehçelerinde, kökenleri aynı olmasına karşın, ilk seslemlerindeki yuvarlak ünlülerinin genişlik dereceleri farklı pek çok sözcük görüyoruz. Sorunu daha açık bir şekilde ifade edecek olursak, Türkçe bir sözcüğün ilk seslemindeki *o* sesinin, bir başka Türk dilinde ve lehçesinde aynı sözcükte niçin *u* olarak bulunduğu veya bir ya da birkaç Türk dilinde ve lehçesinde ilk seslemde *ü* görülürken öteki Türk dillerinde veya lehçelerinde aynı sözcükte *ü* yerine neden *ö* bulunduğu (ör., *yokarı* ~ *yukarı*, *özengi* ~ *üzengi* vb.) çoğu durumda bugün için açıklanamıyor. Bu durum kuşkusuz yalnız günümüz Türk dilleri ve lehçeleri açısından değil, aynı zamanda sözcüklerin görece en eski biçimlerinin belirlenmesi yönünde yapılan dil tarihi araştırmaları açısından da büyük bir sorun oluşturmaktadır. Söz konusu soruna ilişkin olarak toplanan malzemenin sınıflandırılması işi henüz devam ettiğinden, burada, bu sınıflandırma sonucunda ortaya çıkan farklı problem kategorilerinden yalnızca bellibaşlı olanları ele alınıyor ve örneklerle destekleniyor.

Aşağıda da görüleceği gibi, çalışmanın birinci bölümünde *koşullu*¹ ve *düzenli* sayılabilecek ses değişimlerinden kaynaklanan farklılıklar üzerinde duruluyor. Bu farklılıklar, asıl sorun üzerinde yapılan incelemelerin dışında tutulacaktır.

---

* Bu bildiri, konferansa “*On the quality of the first-syllable rounded vowels in the Turkic languages*” başlığıyla İngilizce olarak sunulmuştur.

¹ Koşullu ses değişimi, Alm. *kombinatorischer Lautwandel*, İng. *combinatorial phonetic change* anlamında kullanılmıştır.

1. Koşullu ses değişimlerine bağlı farklılıklar:

1.1. İlk seslemde birincil sayılan geniş yuvarlak ünlü+damak ünsüzü / sızıcı ses bileşimi, kimi Türk dil ve lehçelerinde geniş yuvarlak ünlünün daralmasına neden olur.² Bu durum, koşullu ses değişiminden kaynaklanmaktadır. Damak ünsüzünün sızıcılaşması veya gelişimini sürdürerek sonunda kaybolması sonucunda kendisinden önceki geniş yuvarlak ünlü daralır. Söz konusu daralma, Rodop, Dinler (Makedonya), Bulgaristan'ın Gakçı, Milino ve -e ağızları gibi Rumeli ağızlarında, Karaçayca-Balkarcada ve pek çok Kıpçak dilinde yaygın olarak görülmektedir.³

Ttü. *boğ-* 'boğmak; çepeçevre sıkamak' < **bog-* > Gag., Krg., Kzk., Krç.-Bal., KmkN *bū-*, Kmk. *buv-*, Kar. *buw-*, *bu-*.

Ttü. *soğuk* 'soğuk' < *soguk > *suwuk > Kzk. *suvık*, Krç.-Bal. *su'uk*, Gag., Gak., Krg. *sük*.

Ttü. *öğüt-* 'öğütmek' < **ögüt-* > **öyüt-* > Aze. *üyüt-*, Gag. *üt-*.

Ttü. *döğ-/döv-* 'dövmek', Son., Tkm. *düv-* < **döw-* < **tög-* > **tüy-/tüw* > Gag. *dü-*.

1.2. Koşullu ses değişimleri yalnızca damak ünsüzlerinin sızıcılaşmasıyla meydana gelmiyorlar. Damak ünsüzlerinin neden oldukları değişikliklere benzer durumlar, içses ve sonses y'nin etkisiyle de ortaya çıkabilmektedir (*öyül/öy* > *ü/ü*).⁴ Söz konusu değişim, Türkçenin konuşulduğu değişik alanlarda farklı sıklıkta çıkıyor karşımıza. Bu değişim Gagauzcada çok seyrek görülen bir durumken, Bulgaristan'ın -e ve Gakçı Türk ağızlarında yaygın olarak gözlenebilmektedir.⁵

² J. Eckmann ve M. Mansuroğlu, *TDED* 9 (1959):115'te, Edirne ağızında, "bilhassa ğ > v yanında" *o* > *u* değişimi olduğuna işaret ediyorlar. S. Tezcan, *TDAYB* 1977:62'de, "kimi kez, g'den dönmüş olan v önünde ve tek tük y önünde" *o* ~ *u*, *ö* ~ *ü* değişimi olduğunu belirtiyor.

³ Bkz. G. Hazai, *Rodop Türk Ağızları*, *TDAYB* 1957:129; J. Eckmann - M. Mansuroğlu, *1959 Yılı Trakya dialektolojisi gezi raporu*, *TDED* 9 (1959):115; J. Eckmann, *Dinler (Makedonya) Türk Ağızları*, *TDAYB* 1960:191; H. Dalli, *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk ağızları üzerine araştırmalar*, Türk Dil Kurumu yayını, Ankara 1978:79; T. Gülensoy, *Rumeli ağızlarının ses bilgisi üzerine bir deneme*, *TDAYB* 1984:91-93 (aşağıdakilerde=RAS).

⁴ Krş. G. Doerfer, *Das Gagausische*, In: *PhTF* 1:266.

⁵ T. Gülensoy, *RAS*:92, 94.

- e, Gak. *süle-* < *söyle-* > Gag. *süle-* (~ *söle-*) 'söylemek'.
 Gak. *şülä* < *şöyle* > Gag. *şülä* (~ *şölä, şōlā, şöylä*) 'şöyle'.
 -e, Gak. *büle* < *böyle* > Gag. *bülä* (~ *bölä, bōlā*) 'böyle'.
 Gak. *üle* 'öyle' < *öyle*.

1.3. Düzenli değişimlere bağlı farklılıklar:

Burada öncelikle, Volga Kıpçak dillerinde (Kazan Tatarcası, Başkurtça) düzenli bir değişimin sonucunda ortaya çıkan ünlü daralması ve ünlü indirgenmesi (*vowel reduction*) süreçlerini dikkate almamız gerekiyor.⁶ Bu süreç sonunda birincil geniş yuvarlak ünlüler daralmışlardır (*o > *u*, *ö > *ü*). Yani öteki Türk dil ve lehçelerindeki *o sesi bu dillerde *u*, *ö sesi ise *ü* olarak görülür. Bölgenin bir başka önemli dili olan Çuvaşçada da aynı değişimler söz konusu olduğundan, Çuvaşçanın bu değişimlerini de bu bölümde ele almak gerekiyor. Ancak Volga Kıpçak dillerindeki süreçten farklı olarak bu değişim Çuvaşçada devam etmiş ve bir derece daha ileri gitmiştir. Birincil *o, Viryal ağızında *ö*, Anatri ağızında *ä*, birincil *ö ise, Viryal ağızında *ö*, Anatri ağızında *ë* olmuştur. Ünlü daralması ve indirgenmesi süreçlerinden yalnız geniş yuvarlak ünlüler değil, dar yuvarlak ünlüler de etkilenmişlerdir. Bugün bu dar yuvarlak ünlülerin yerinde Volga Kıpçak dillerinde indirgenmiş ünlüleri görüyoruz.⁷

⁶ W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882:14-15; M. Räsänen, *Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949:86-88, 94, 96; J. Benzing, *Das Baschkirische*, In: *PhTF* I:424; K. Thomsen, *Das Kasantatarische und die westsibirischen Dialekte*, In: *PhTF* I:409; A. Róna-Tas, *Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai*, yayımlanmamış profesörlük tezi, Budapest 1970:862-863 (aşağıdakilerde =PTezi); A. M. Ščerbak, *Sravnitel'naja fonetika tjurkskih jazykov*, Leningrad 1970:18; G. Doerfer, *Bemerkungen zur Methodik der türkischen Lautlehre*, In: *OLZ* 66 (1971):329; Á. Berta, *Die Struktur des Vokalismus in den Wolga-Türksprachen*, *UJb* Neue Folge 2 (1982):169; K. H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*, 2nd revised edition, Wiesbaden 1995:63.

⁷ A. Róna-Tas, *Some Problems of Uralic Vocalism from an Altaist's Point of View*, In: *Language and History. Contributions to Comparative Altaistics*, *Studia Uralo-Altaica* 25, Szeged 1986:140 -143 (aşağıdakilerde=CCA).

Ana Türkçe	Orta Bulgarca	Çuvaşça	
		Viryal	Anatri
Geniş	Dar	İndirgenmiş	İndirgenmiş
*o	*u	ö	ă
*ö	*ü	ö	ě
Dar	İndirgenmiş		
*u	*ö	ö	ă
*ü	*ö	ö	ě

Ana Türkçe	Tatarca ve Başkurtça	Altayca
Geniş	Dar	Dar
*o	u	u
*ö	ü	ü
Dar	İndirgenmiş	
*u	ö	
*ü	ö	

Tatarca, Başkurtça ve Çuvaşçada görülen bu daralma ve indirgenme süreçlerinin sonuçlarını yukarıda sözünü ettiğimiz koşullu değişimlerden ayırtmamız gerekiyor. Zira burada, her şeyden önce fonetik çevreye bağlı olmayan düzenli değişimler söz konusudur. Volga Kıpçak dillerindeki bu süreçleri, öteki Türk dil ve lehçelerinin koşullu ses değişimlerine bağlanamayan ünlü daralması veya genişlemesi gibi seyrek görülen süreçlerinden de ayırmamız gerekiyor. Nitekim bunlar, görüldüğü kadarıyla genel nitelikte olmayan ve seyrek olarak görülen değişimlerdir. Bu gibi değişimleri kimi Türk dil ve lehçelerinde görmek mümkün.

Örneğin Volga Kıpçak dillerindekine benzer bir ünlü daralmasını (*o > u, *ö > ü) seyrek olarak Altaycada, tam olarak söylemek gerekirse, kuzey ağızlarında (Tuba, Kumandu, Lebed / Çalkandu) da görmekteyiz.⁸

Buna benzer bir başka ikincil durum Batı Rumeli ağızlarında (Prizren, Priştine, Mitroviça, Vuçitırın) da görülüyor. Özellikle kök seslemlerde ö sesi bulunmadığından, bu ağızlarda ö yerine ü kullanılmaktadır.⁹

⁸ O. Pritsak, *Das Altaitürkische*, In: *PhTF* 1:581.

⁹ T. Gülensoy, *RAS*:111, 115, 123.

Priz. *ügi* 'üvey' < *ögäy

Priz. *çüpek* 'köpek' < *köpek*

Priz. *cüz* 'göz' < *göz*

Burada, koşullu ve düzenli ses değişimlerinden kaynaklanan farklılıkların ayrı ayrı ele alınmasının nedeni, düzenli ses değişimlerinin meydana geldiği dillerin verilerinin birincil seslerin belirlenmesinde belirleyici bir rol oynamasıdır. Örneğin Tatarcada ilk seslemdeki bir *u* sesi doğal olarak bir *o sesine geri gidiyor (*u* < *o). Aynı şekilde, Başkurtçadaki indirgenmiş *ö* sesi de bir *u sesine geri gitmektedir (*ö* < *u).

2. Koşullu ve düzenli ses değişimlerine bağlanamayan farklılıklar:

2.1. Bütün bunlar yanında, Volga Kıpçak Türkçesindeki düzenli ses değişimlerine bağlayamayacak durumlarla da karşılaşırız. Tatarcadan ve çeşitli ağızlarından alınan aşağıdaki veriler buna örnek olarak gösterebilir:

Çölpan ~ *Çulpan* 'Venüs, Çulpan', *töŋ* ~ *tuŋ* '(hava) don', *şöl* ~ *şul* 'şu', *yön-* ~ *yun-* 'oymak, yontarak şekil vermek', *öta-* ~ *uta-* 'yabani ot ayıklamak', *köŋuz* ~ *kuŋuz* 'böcek', *ölak* ~ *ulak* 'tekne', *töpsa* ~ *tupsa* 'eşik', *bötkä* ~ *butkä* 'pişirilmiş yulaf ezmesi', *ötrow* ~ *utrow* 'ada', *tökmak* ~ *tukmak* 'sopa; kalın değnek', *söra-* ~ *sura-* 'sormak; rica etmek', *söŋ* ~ *suŋ* 'sonra; son', *yütäl* ~ *cötäl* ~ *yütkerü* ~ *jüt'erë* (~ *yëtkerü*) 'öksürmek', *künjäl* ~ *künjel* ~ *köŋgäl* ~ *köŋäl* ~ *köŋöl* (~ *këŋäl*) 'gönül, kalp, yürek', *kömäç* ~ *kümäç* (~ *këmäç*) 'küçük fırancala'¹⁰, vb.

Ağızlarda görülen bu farklılıkları açıklığa kavuşturabilecek bir dayanağımız yok. Söz konusu farklılıklar, günümüz ağızlarının özelliklerinden kaynaklanmayıp, çoğu durumda eski ağız ayrılıklarının izlerini taşıyorlar. Volga Kıpçak dillerinde meydana gelen daralma süreciyle de ilgili değiller. Büyük bir olasılıkla bu daralma sürecinden çok daha eski dönemlere uzanıyorlar. Öte yandan, örneklerde görülen *o* ~ *u*, *ö* ~ *ü* almasımasının değişik zamanlarda ortaya çıkmış olabileceğini de göz önünde bulundurmamız gerek. Bu

¹⁰ Á. Berta, *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte*, Studia Uralo-Altaica 31, Szeged 1989:75-76, 83-84, 99-100, 103-105, 107 (aşağıdakilerde=LTD); K. Steuerwald, *Almanca-Türkçe Sözlük*, Wiesbaden-İstanbul 1988.

noktada ise farklı kronolojik tabakaların ayırt edilmesi sorunuyla karşı karşıya kalıyoruz. Ne var ki, şimdilik böyle bir tabakalandırmaya gitme olanığımız yok. Bu, şu an için son derece güç bir iş.¹¹ Ayrıca böyle durumlarda hangi yuvarlak ünlünün görece birincil olduğu sorusuna yanıt vermek de kolay değil. Söz konusu alması belli sözcüklerde, Türk dil ve lehçelerinin büyük bir bölümünde görülmezken yalnızca birkaç Türk dil ve lehçesinde görülyorsa, başlangıç için, yaygın olan ünlünün niteliğinin görece birincil olma olasılığının büyük olduğu gibi bir varsayımdan yola çıkılabilir.

2.2. Yukarıda sözü edilen, ünlüleri geniş-dar almasıklığı gösteren örnekler yanında, boğumlanma noktaları bakımından yalnızca ön-art almasıklığı (*o ~ ö, u ~ ü*) gösteren veya ön-art almasıklığı ile geniş-dar almasıklığının bir arada görüldüğü (*o ~ ü, ö ~ u*) örneklerle de karşılaşılıyor.

o ~ ö : Ttü. *sön-*, Gag. *son-* (~ *sün-*) ‘sönmek’; Ttü. *çöl*, Gag. *çol* ‘çöl’.

u ~ ü : Ttü. *ut-* ~ *üt-* ‘yenmek; (oyunda) yenmek’, Aze. *ud-*, Tkm. *üt-*, Krg. *ut-*; Ttü. ağ. *çum-*, *çüm-* (~ *çim-*) ‘suya bütün vücuduyla girip çıkmak’, Tkm. *çüm-* ‘batmak, saplanmak; dalmak’, TatB. *çum-*, *çüm-* ‘batırmak, daldırmak; batmak, dalmak’.

o ~ ü : Ttü. *oyna-*, Kor. *üyna-* ‘ oynamak’; Ttü. *toprak*, Kor. *türpax* (~ *tupax*) ‘toprak’.

ö ~ u : Ttü. *öl-*, Vid. *ul-* (~ *ül-*) ‘ölmek; solmak’; Ttü. *ölç-*, Vid. *ulç-* ‘ölçmek’; Ttü *öp-*, Vid. *up-* ‘öpmek’.

2.3. Sayıları az olmakla birlikte, kökleri ve kökenleri belirsiz olan, yalnızca bir ya da birkaç Türk dilinde ve / veya lehçesinde görebildiğimiz sözcükler ise, üzerinde durduğumuz sorun açısından ayrı bir güçlük oluşturuyorlar: Osm. *çopur* ‘Sommersprossen, Pickeln, Flecken (auf der Haut, nach einer Krankheit)’; mit Sommersprossen bedeckt; eine Antilope’. Osm. *çöpür*, *çüpür* ‘ein Fleck im Gesichte, ein Rostfleck; das Argali’.¹²

¹¹ Daha geniş bilgi için bkz., LTD:76-77.

¹² W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialekte*, St. Petersburg 1893-1911 III:2029, 2202; Räsänen, VEWT:116. *Lehçe-i Osmâni*’den alındığı anlaşılan Radloff ve Räsänen sözlüklerindeki *çüpür*’ ün yanlış bir okuma olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim, *Lehçe-i Osmâni*’de söz konusu maddebaşı *چوپور* olup bir önceki ve bir sonraki maddebaşlarının kalın sıradan olmaları nedeniyle, gerek maddebaşının, gerekse tanım

2.4. Son olarak, bütün ayrıntılarıyla ele alınmayı bekleyen bir başka kategoriden söz etmek istiyorum. Burada şimdilik, ilk seslemdeki ünlülerin incelenmesi sırasında yukarıdakilerin dışında ayrıca böyle bir kategorinin de dikkate alınması gerektiğini belirtmekle yetineceğim. Günümüz Türk dil ve lehçelerinin bazılarında ilk seslemde geniş ya da dar yuvarlak bir ünlü varken, kimilerinde bu yuvarlak ünlülerin yerinde düz ünlülerin bulunduğu pek çok verimiz var. Bu bölümde incelenecek örneklerin bir bölümünü yukarıda kimi örneklerde de görüldüğü gibi koşullu ses değişimleriyle açıklamak mümkün. Örneğin, *buzacı, bızağı, buzağı, buzakı*¹³ gibi biçimlerde, ilk seslemdeki yuvarlak ünlünün ikincil olduğu, önses *b*'nin etkisiyle yuvarlaklaşmış olabileceği olasılığını da gözardı etmememiz gerekiyor. Bu gibi örneklerin toplanmasıyla burada da pek çok alt kategori yapma olanağımız olacaktır.

Çalışmanın başında belirttiğim sorunlara ancak Türk dil ve lehçelerinden toplanan verilerin sınıflandırılması işini bitirdikten sonra doğru cevaplar bulabiliriz. Kuşkusuz en merak uyandırıcı sorulardan biri, ilk seslemlerinde yuvarlak bir ünlü bulunan Türkçe sözcüklerin yüzde kaçının bu gibi karışıklıkları gösterdiği. Sorunlu örneklerin kök ve kökenleri veya görece birincil biçimleri hakkındaki görüşlerimizi ise, ancak kurallı ve kuralsız örnekleri birarada gördükten sonra ileri sürebiliriz.

Buraya kadarkilerde her ne kadar günümüz Türk dil ve lehçelerinden alınan örnekler üzerinde durduysam da, sorunun ancak bu çerçevenin dışına çıktığımız takdirde sağlıklı bir sonuca ulaştırılabileceğini özellikle vurgulamak gerekir. Burada yalnızca, incelemelerimize dahil edilmesi gereken çok önemli birkaç kaynağa kısaca değinmek istiyorum. Erken dönem Türkçe-Moğolca ses denkliklerinin incelenmesi bu noktada çok büyük bir önem taşıyor. Bilindiği gibi Türkçede ilk seslemdeki **o* sesine karşılık Moğolcada ki-

kısmında geçen biçimlerin *çüpür* olarak okunamayacağı görülüyor. Ayrıca krş. *çopur* 'Geburtsfleck' JW:18, Özb. *çipor*, Uyg. *çipar* 'rjabó'.

¹³ TTS:733. Krş. *buzagu*, EDPT:391; **bızağı*, VEWT:74-75. Günümüz Türk dil ve lehçelerinde düz ünlülü pek çok biçimini görüyoruz. Anadolu ağızlarında *bıza*, *bızā*, *beza*, *bısık*, *bızāb*, *bızağ*, *bızağa*, *bızağı*, *bızar*, *bızav*, *bızık*, *bızo*, *bıza*, *bızav*, *bızo*, *bızov*, DS 673, Avşar ağızlarında *bızow*, *bızoy*, *bızaı*, *bıdoı*, SMAI:38, Gag., Tuv. *bızā*, Hak. *pızo*, Alt. *pıza*, Kar. *bızuw*, Bşk. *bıdau*, KmkR. *bızaı*, *bızaı*. Tatar ağızlarında *bızaw*, *bızöu*. LTD:258.

mi sözcüklerde *o*, kimilerinde *u*, *ö sesine karşılık da *ö* veya *ü* seslerini görüyoruz.

<u>Türkçe</u>	<u>Moğolca</u>	<u>Türkçe</u> ¹⁴		<u>Moğolca</u> ¹⁵
<i>o</i>	<i>o</i>	<i>koş-</i>	‘birleştirmek’	<i>kolbu-, kolba-</i>
<i>ö</i>	<i>ö</i>	<i>bögräk</i>	‘böbrek’	<i>bögere</i>
<i>u</i>	<i>u</i>	<i>kudruk</i>	‘kuyruk’	<i>kudurga</i>
<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>büt-</i>	‘bitmek’	<i>bütü-</i>
<i>o</i>	<i>u</i>	<i>bodu-</i>	‘boyamak’	<i>budu-</i>
		<i>botka</i>	‘yulaf lapası’	<i>budagan</i>
		<i>koç</i>	‘koç’	<i>kuça</i>
		<i>koñuz</i>	‘böcek’	<i>guur</i>
		<i>kopuz</i>	‘kopuz’	<i>kugur, kuur</i>
		<i>koz</i>	‘ceviz’	<i>kusiga</i>
		<i>kozi</i>	‘kuzu’	<i>kurigan</i>
		<i>öp-</i>	‘içmek, soğurmak’	<i>ugu-</i>
		<i>oz-</i>	‘önce olmak, geçmek’	<i>urid-, urida-</i>
		<i>tog-</i>	‘başlamak’	<i>tugurbi-</i>
		<i>tōz</i>	‘toz’	<i>togusun</i>
		<i>tōz</i>	‘huş ağacı kabuğu’	<i>durusun</i>
<i>ö</i>	<i>ü</i>	<i>bödüne</i>	‘bıldırcın’	<i>büdüne</i>
		<i>böz</i>	‘bez’	<i>büse ‘girdle or belt’, bös</i>
		<i>çök-</i>	‘baş eğmek’	<i>çügdüyi-</i>
		<i>höküüz</i> ¹⁶	‘öküz’	<i>üker</i>
		<i>kōbek</i>	‘göbek’	<i>küyi</i>
		<i>örçi-</i>	‘çoğalmak’	<i>üreci-</i>
		<i>tönke</i>	‘ot öbeği, çalı kümesi’	<i>tüngke</i>
<i>ü</i>	<i>ö</i>	<i>bük-</i>	‘bükmek’	<i>böküyi-</i>
		<i>kübez</i>	‘gururlu, kibirli’	<i>köger</i>
		<i>kügen</i>	‘kement’	<i>kögene</i>
		<i>külçün</i>	‘ödünç (verme/alma)’	<i>kölüsün</i>
		<i>kürt</i>	‘kar yığintısı’	<i>çasun-u kör</i>

¹⁴ PTezi:881, 886-888, 890; CCA:34, 45, 51, 77; OxfS. RedS.

¹⁵ Burada kaynak olarak Lessing sözlüğü kullanılmakla birlikte bu sözlüğün genişlik-darlık sorununda belirleyici bir nitelik taşımadığını da özellikle belirtmek gerekir.

¹⁶ Toharcadan ödünçleme (< *hokso ‘öküz’) oluşu hakkında bkz. CCA:501-502.

<i>mügre-</i>	‘böğürmek’	<i>mögere-</i>
<i>müüz</i>	‘boynuz’	<i>mögeresün,</i> <i>bögeresün</i>
<i>süz-</i>	‘toslamak, bindirmek’	<i>sör-</i> ‘to move in a contrary direc- tion; to resist’
<i>tüp</i>	‘orta’	<i>töb</i>
<i>tüs</i>	‘renk, görünüş’	<i>tösü</i> ‘resem- blance’
<i>tüş</i>	‘düş’	<i>tölge</i> ‘fortune- telling’
<i>tüş</i>	‘meyve, yarar’	<i>töl</i> ‘newborn young animals’
<i>üme</i>	‘yardım’	<i>öme çerig</i> ‘reinforcements’
<i>yük-</i>	‘taşımak, nakletmek’	<i>cöge-</i>

Bu tür örneklerin sayısını çoğaltabiliriz. Nitekim, Doerfer’in başlangıçta Ana Türkçede üç ayrı yuvarlak ünlü olduğu (*o, ɔ, u* ve *ö, ȳ, ü*) varsayımında bulunmasının nedenlerinden biri de yukarıda da görüldüğü gibi, Türkçedeki *o ve *ö’ye karşılık Moğolcada *o/u* ve *ö/ü* görülmesiydi.¹⁷

Geniş ve dar ünlüleri ayırt edebilen Brahmi, Tibet, Latin ve Kiril alfabeleriyle Türkçe olarak yazılmış belgelerin tanıklığına başvurmak, kaçınılmaz bir gereklilik olarak karşımıza çıkıyor.

Son olarak ise ödünçlemelerin önemini vurgulamak istiyorum. Bu noktada, Türkçeden yabancı dillere geçmiş ödünçlemeler ve yabancı dillerden Türkçeye geçmiş ödünçlemeler olmak üzere, incelenmesi gereken iki ayrı kategori bulunuyor. Bugüne kadar yeterince üzerinde durulmayan ilk seslemde-

¹⁷ Bkz., *TMEN*:I:99; Ana Türkçe *o ve *ö’nün Moğolcadaki ikili karşılıklarının kronolojik ve kısmen de lehçe farklılıklarından kaynaklandığı görüşünde olan Róna-Tas, Doerfer’in bu görüşüne karşı, Ana Türkçede olduğu varsayılan iki kısa yuvarlak ünlünün dışında bir üçüncüsünü düşünmemiz için hiçbir neden olmadığını, bunun ancak Ana Türkçe-Ana Moğolca ödünçlemelerin tek bir döneme ait ve aynı lehçeler arasında olduğunu varsaymamız durumunda mümkün olabileceğini belirtiyor (*PTezi*:888, *CCA*:45, not 36). Sorunu daha sonra tekrar ele alan Doerfer, daha önceki görüşünü değiştirerek bu ara ünlülerin (İng. *intermediate vowels*, Alm. *Zwischenlaute*) (*ɔ* ve *ȳ*) Ana Türkçede yalnızca lehçe düzeyinde bulunduklarını, varlıkları kuvvetle muhtemel olmasına karşın bunun kesin olarak kanıtlanamadığını belirtir, bkz. *OLZ*:66 (1971):332, *KhM*:277, *PTRP*:17.

ki yuvarlak ünlülerin tarihçesi sorununda, ancak sözü edilen bütün bu kaynakların bir arada kullanılması bizi çözüme götürebilir.

KISALTMALAR ve KAYNAKÇA

- Alt.* Verbickij, V., *Slovar' altajskago i aladagskago narečij tjurskago yazyka*, Kazan' 1884.
- Aze.* Azizebekov, H. A., *Azerbajdžansko-russkij slovar'*, Baku 1965.
- Bşk.* Ahmetov, K. Z., *Baškirsko-russkij slovar'*, Moskva 1958.
- DS* *Derleme Sözlüğü*, I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- EDPT* Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- Gag.* Baskakov, N. A., *Gagauzsko-russko-moldavskij slovar'*, Moskva 1973.
- Hak.* Čankov, D. I., *Russko-hakasskij slovar'*, Moskva 1961.
- JW* Jarring, G., *Wörterverzeichnis zu G. Raquettes Ausgabe von Täji bilä Zohra (Lund 1930)*, Acta Universitatis Lundensis, Lund 1967.
- Kar.* Baskakov, N. A., Zajončkovskij, A., Šapšal, Ş. M., *Karaimsko-russko-pols'ckij slovar'*, Moskva 1974.
- KhM* Doerfer, G., *Khalaj materials*, Uralic and Altaic Series 115, Bloomington 1971.
- Kmk.* Bammatorov, Z. Z., *Kumyksko-russkij slovar'*, Moskva 1969.
- Kmk* Németh, J., *Kumükisches und balkarisches Wörterverzeichnis*, Keleti Szemle 12 (1911):91-153.
- KmkR* Cumucica, G. J. *Ramstedt's Kumyk materials*, yayımlayan ve çeviren:Emine Gürsoy-Naskali, Mémoires de la Société Finno-ougrienne 208 (1991):5-101.
- Krç-Bal.* Sujunčev, H. I., Urusbiev, I. H., *Russko-karačaevo-balkarskij slovar'*, Moskva 1965.
- Krg.* Judahin, K. K., *Kirgizsko-russkij slovar'*, Moskva 1965.
- Kzk.* Musabaeov, G., *Kazahsko-russkij slovar'*, Alma-Ata 1954.
- Lehçe-i Oşmāni* Vefik Paşa, A., *Lehçe-i Oşmāni*, 1293/1876.

- Lessing* Haltod, M., Hangin, J. G., Kassatkin, S., Lessing, F. D., *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles 1960.
- OLZ* Orientalistische Literaturzeitung.
- OxfS* Alderson, A. D., İz, F., *The Oxford English-Turkish Dictionary*, İstanbul 1990.
- Özb.* Borovkov, A. K., *Uzbeksko-russkij slovar'*, Moskva 1959.
- PhTF I* Philologiae Turcicae Fundamenta, I, Wiesbaden, 1959.
- PTRP* Doerfer, G., *Proto-Turkic: reconstruction problems*, TDAYB 1975-1976:1-59.
- Uyg.* Rahimov, T. R., *Russko-ujgurskij slovar'*, Moskva 1956.
- RedS* Avery, R., Bezmez, S., Edmonds, A. G., Yaylalı, M., *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*, İstanbul 1994.
- SMAI* Doerfer, G., Hesche, W., *Südghusische Materialien aus Afganistan und Iran*, Wiesbaden 1989.
- TatB* *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuausgabe der Original-sammlung von G. Bálint 1875-76*, yayımlayan: Árpád Berta, Oriental Studies 7, Budapest 1988.
- TDAYB* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten.
- TDED* Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.
- Tkm.* Baskakov, N. A., Karryev, B. A., Hamzaev, M. Ja., *Turkmensko-russkij slovar'*, Moskva 1968.
- TMEN* Doerfer, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, 1-4, Wiesbaden 1963-1975.
- TTS* *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*, I-VII, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1963-1974.
- Tuv.* Tenişev, Ė. R., *Tuvinsko-russkij slovar'*, Moskva 1968.
- UAJb* *Ural-Altaische Jahrbücher*.
- VEWT* Räsänen, M., *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17, 1, Helsinki 1969.
- Vid.* Németh, Gy., *Le passage ö > ü dans les parlers turcs de la Roumélie nord-ouest*, Rocznik Orientalistyczny 17, 1951-1952, s. 114-121.

Diğer Kısaltmalar

<i>ağ.</i>	Ağızlarda
<i>Alm.</i>	Almanca
<i>bkz.</i>	Bakınız!
<i>CCA</i>	bkz. not 7
<i>Gak.</i>	Gakçı ağzı, bkz. not 3, <i>RAS</i>
<i>İng.</i>	İngilizce
<i>Kor.</i>	Korva, bkz. <i>SMAI</i>
<i>krş.</i>	Karşılaştırınız!
<i>LTD</i>	bkz. not 10
<i>Osm.</i>	Osmanlıca
<i>Priz.</i>	Prizren, bkz. not 3, <i>RAS</i>
<i>Ptezi</i>	bkz. not 6
<i>RAS</i>	bkz. not 3
<i>s.</i>	Sayfa, sütun
<i>Son.</i>	Sonkor, bkz. <i>SMAI</i>
<i>Ttü.</i>	Türkiye Türkçesi
<i>vb.</i>	Ve başka
<i>Vid.</i>	Vidin ağzı, bkz. Kaynakçada <i>Vid.</i>